

dokaj hišnega vsakdanjega posodja priča za dobro vpeljeno gospodinjstvo. Bogastvo groba 29 nam pove, da je v njem bil pokopan najmanj rodovni poglavar; odkritje groba samega je avtor zaradi pomembnosti takoj objavil (P. Patay, *A. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966/67, 49—55). V ženskih grobovih ni take razlike v pridatkih — izstopajo le po številu pridanih posod, če izvzamemo grob deklice z zlatim obeskom in drugim okrasjem.

Iz vsega lahko sklepamo, da v Tiszavalku v življenju in načinu pokopa med navadnimi in vplivnejšimi osebami ni bilo vidnejših razlik, razen lastništva predmetov v grobovih poglavarjeve družine. Domala enaka spoznanja o imetju, o življenjskih navadah in po smrtnem čaščenju lahko poiščemo v gradivu z grobišč Polgár-Basatanya skupine: s tem pa se je posrečilo dokazati, da so ti in oni pripadali isti etnični oziroma plemenski skupnosti.

France Leben

Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie (= okr. RIA), nadaljevanje V. zvezek, 1./2. sešitek (Ia-Ir(e)-buni), str. 1—160; 3./4. sešitek (Ir(e)-buni — Kalhu), str. 161—320. Ustanovila sta ga E. Ebeling in Br. Meissner; izdaja ga sedaj D. O. Edzard s sodelovanjem šestih vrhunskih strokovnjakov za posamezna področja. Založnik W. de Gruyter. Berlin—New York 1976, 1977.

O vsebini novih sešitkov RIA poročam sproti v Zgodovinskem časopisu (= ZČ) (XXXI, 1977, 555—560 za 1./2. sešitek, za 3./4. sešitek je v tisku) in v Arheološkem Vestniku (= ArhV) XXVII, 1976, izšlo 1977, 298—300). Poročila v ZČ so namenjena interesentom za splošno, politično, kulturno in gospodarsko zgodovino, poročila v ArhV skušajo poleg skrajšanega splošnega pregleda bolj upoštevati to, kar utegne zanimati arheologe. Na ta način naj obe reviji vsaj v skromnem obsegu seznanjata slovenske in jugoslovanske interesente z napredkom proučevanja kulturnega razvoja Prednje Azije v predhelenistični dobi.

V geslu Ibbi-Suen nas sumerolog E. Sollberger precej podrobno seznanja z osebnostjo in vladanjem zadnjega vladarja III. dinastije iz Ura (str. 1—8). Datirajo ga od 2084 do 2061 (Sidersky, oziroma J. Smith: 2028 do 2005). Ko je zavladal, je bil pod njegovo oblastjo še gorati Elam. V zadnjih letih svoje vladanja je bil vladar samo še v mestu

Uru z bližnjo okolico, dokler ni kot premaganec v elamskih verigah nastopil svoje zadnje poti v Elam. Posamezna vladarska leta označuje po značilnih dogodkih, ki so se v tistem letu zgodili (the year-names, str. 4 do 7); o propadanju in odmiranju svoje oblasti pa v njih ničesar ne pove. Več izvemo iz petih pisem kraljevske korespondence, zlasti z izdajalskim Išbi-Errom, ki je zadnjih deset let Ibbi-Suenove vlade vladal že v Isinu kot ustanovitelj prve dinastije iz Isina. O Ibbi-Sueni pričajo dalje nekateri, zlasti votivni njegovi napisi; marsikaj vsebuje 21 *omina* (napovedi sreče ali nesreče v zvezi s kakimi nenavadnimi zunanjimi pojavi). Med literarnimi teksti sta pretresljivi žalostinki: prva o uničenju prestolnega mesta Ura, druga o razdejanju Sumerja in Ura. Pet himen je prevedel in leta 1972 objavil švedski asiriolog A. W. Sjöberg.

Iz stare babilonske dobe sta gesli dveh vladarjev iz Ešnunne. Ibal-pi-El I., ki je svojemu mestu »Ašnunna« vladal še kot »namestnik« (*iššakkum*). Njegovega pravnuka Ibal-pi-Ela II. so pa sodobniki prištevali med pet takratnih vodilnih kraljev, dokler ni Hammurabi leta 1755 mesta Ešnunne razdejal (D. O. Edzard, str. 1).

Od vladarjev prve dinastije v Isinu jih je več, ki imajo v RIA V, 1—4 vsak svoje posebno geslo. Išbi-Er-ra (2017—1985 po srednji kronologiji), kakor trdi D. O. Edzard (174 s), se je po večini držal tradicij Ura III. Ob svoji smrti je zapustil dobro urejeno državo. Ta je skoro dve stoletji ostala vodilna v Mezopotamiji, dokler ni postala žrtev kratkovidne rivalnosti med malimi državami.

Iddin-Dagān (1974—1954 po srednji kronologiji), tretji vladar v Isinu je znan po treh himnah in nekem vojaškem poročilu poveljnika, ki vladarju poroča o spopadu z nomadi rodu Mardu. Vsi ti teksti so v sumerskem jeziku, prav tako tudi neki šolarski tekst na glinasti ploščici (D. O. Edzard, str. 30 s).

Njegov sin in naslednik Išme-Dagān (1953 do 1935 po srednji kronologiji) je zapustil še večjo literarno zapuščino, skupno 17 pesnitev. Med njimi je kraljevska himna z več kakor 300 vrsticami. Tožbi mest Nippurja in Uruka sta le fragmentarno ohranjeni; sta pa glasnika težavnih časov (D. O. Edzard, str. 30 s).

Končno naj še kratko omenimo geslo Id-rimi (str. 32 s), ki je bil okoli leta 1500 kralj Mukiša/Alalaha. Po večletnem pregnanstvu se je končno sporazumel s huritskim/mitanskim kraljem, ki se je imenoval Paratarna. Ko je s pogodbo pripoznal njegovo nadob-

last, je zavladal kot njegov precej samostojen vazal. Svojo odisejado je popisal na 104 vrstice dolgem napisu, vklesanem na belem kamnitem kipu, ki ga predstavlja sedečega (H. Klengel).

S podrobnimi gesli bo zgodovinski pregled vladarjev, ki so imeli enaka imena, znatno olajšan. Prim. Irišum I.—III.; Išme-Dagān iz Isina ter dva (I., II.) iz Asirije; Janzû I. in II. ter Jarim-Lim I., II. in III.

Zgodovinsko in arheološko je zanimiva reka Nahr al-Kalb (290 s), ki je mnogo let označevala mejo med Hetitsko državo in Egiptom. Južno od reke je ob stari cesti 8 skalnatih reliefov in 11 napisov. Od Ramzesa II. so trije, šest od asirskih kraljev, dva od Nebukadnezarja II., po trije grški in rimski, en arabski in en francoski (iz leta 1861).

Geslo Ibla (pravilneje Ebla) nas uvaža v najnovejšo veliko odkritje novih tekstov. Leta 1964 je Inštitut za proučevanje Bližnjega vzhoda na državni univerzi v Rimu posebni arheološki misiji poveril nalogo, da začne z izkopavanji tela Mardih v Severni Siriji, kakih 55 km južnozahodno od Alepa. Vodja misije je postal takratni 24 letni profesor Paolo Matthiae (okr. P. M.); njegov epigrafiist pa je bil profesor Giovanni Pettinato (okr. G. P.). Misija je še isto leto začela z delom, vendar je njena vztrajnost morala prestatiti težke preizkušnje. Prvi večji uspeh je bil šele leta 1968, ko so izkopali torzo kipa, na katerem je napis v staroasirskem dialektu omenjal, da ga je Ibbit-Lim, kralj Eble, posvetil boginji Ištar za svoje zdravje in za zdravje svojih sinov. S tem je postalo jasno, da tel Mardih pokriva razvaline mesta Eble, nekdanjega velikega političnega središča. Sargon iz Akada je bil to mesto spravil pod svojo oblast, njegov vnuk Naram-Sin pa je Eblo okoli leta 2250 razdejal. Te dotlej znane podatke so izkopavanja potrdila. Sledila je namreč doba odkritij velikih arhivov. Do leta 1973 so našli komaj 15 klinopisnih tekstov. Leta 1974 so pa v nekem prostoru v nekdanji kraljevi palači našli arhiv iz 3. tisočletja, v katerem je bilo 42 ploščic. Naslednje leto pa so v dveh prostorih blizu dvorišča odkrili dva arhiva s skupno blizu 14.000 ploščicami. Leta 1976 je nova najdba dala nadaljnjih blizu 450 ploščic.

G. P., ki je na hitro pregledal kakih 10.000 ploščic, jih razvršča v naslednje skupine: Med ploščicami iz zgodnje sirske dobe so teksti literarne, zgodovinske, pravne, leksikalne, upravne in gospodarske vsebine, silabariji in besednjaki. Med napisi iz poznejše staroasirske dobe (po letu 2000) so kraljev-

ski napisi, pisma, leksikalni sezname in gospodarske listine.

Večina napisov je v starem semitskem jeziku, ki je zelo različen od starega akadskega. V tem je glavna težava za njihovo razumevanje; zaenkrat morejo pomagati le sumerski teksti. G. P.-u se je posrečilo dognati iz staroasirske dobe imena šestih vladarjev, dveh pa iz poznejše staroasirske dobe. Vladarjev naslov je bil en ali *malik*. Ljudske starešine so bili e n-e n ali *abbû*.

Kralju podrejeni mestni vladar je bil *lugal* ali *d i-k u*.

Glede velikosti države trdi G. P., da je za časa Ebruma, tretjega vladarja, Ebla obsegala vso severno Sirijo in Palestino, Anatolijo in Gornjo Mezopotamijo. V njenih mejah so bila mesta Mari, Kaniš, Kargamiš, Harrān.

Arheološki del gesla o Ebli (P. Matthiae, str. 13—20) začena s topografijo, lokalizacijo, nadaljuje ga s kronologijo in nato končuje z odstavki o arhitekturi, skulpturi in gliptiki. Ker je P. Matthiae med tem časom, leta 1977 objavil dokaj obširno knjigo* o svojih izkopavanjih v Ebli, bomo nekaj podatkov povzeli tudi iz nje.

Ime Ebla (ali Ibla) je že dalje časa znano, medtem ko je ime Tell Mardih bilo »tako rekoč še nepoznano« (str. 39 v knjigi). To se je spremenilo šele leta 1932. Takrat se je ugledni ameriški (sedaj žal že pokojni) arheolog W. F. Albright na poti iz Jeruzalema v Bagdad kratko ustavil pri mestu Saraqeb. Od mestnih prebivalcev je izvedel, da se trije bližnji teli imenujejo Afis, Mardih in Tuqan. Kratko je utegnil obiskati le Tell Afis. Ko je na nadaljnjem potu prišel do mesta Raqqa ob Evfratu, je pomotoma domneval, da tam blizu se nahajajoči veliki Tell Biya pokriva nekdanjo Eblo, v resnici pa sedaj vemo, da pokriva staro mesto Tuttul.

Leta 1964 se je rimski univerzi posrečilo, da je od pristojnih sirijskih oblastev v Damasku dobila dovoljenje za izkopavanje telov Mardih in Afisa. Ekspeditivno so še isto leto začeli z izkopavanji, sploščka so kopali po šest tednov na leto, sčasoma pa po dva do tri mesece.

Da se naše poročilo preveč ne raztegne, bomo iz P. Matthiaevega članka in iz nje-

* Paolo Matthiae, *Ebla. Un impero ritrovato*. Giulio Einaudi editore. Torino 1977. 8°, XX — 268 strani, 112 fotografskih posnetkov, 48 risb v besedilu. Končuje z navedbo bibliografije (257—259) ter z indeksoma zemljepisnih in osebnih imen (263 ss).

gove knjige o Ebli povzeli samo še njegov očit zgodovinskih razdobij, kakor jih po sedanjem stanju dognanj on razmejuje.

Po njegovem mnenju so bile na vrhu (na akropoli) sedanjega tela Mardih prve naselbine že med leti 3500 in 3000 (to je bil Mardih I.). Najbrž je še v naslednjem obdobju, to je med leti 3000 in 2400 (= Mardih II A) bila dolgo časa poseljena samo akropola. Zaenkrat, dokler najdeni teksti ne bodo prebrani in povsem razumljivi, še ni mogoče spoznati, kako se je izvršil prehod do nadaljnje dobe, ki obsega čas med 2400 in 2250 (= Mardih II B). To je čas, ko je bila Ebba veliko politično in gospodarsko središče v Siriji, doba moči in blagostanja. Naval Sargona (2371—2316)* in Naram-Sina (2291 do 2255) je to obdobje tragično končal. Vkljub tej katastrofi si je Ebba kmalu opomogla. V nadaljnjem obdobju sicer ni bila več politično središče, ki bi ogrožala Mezopotamijo; ostala pa je še važno gospodarsko tržišče, od koder je npr. Gudea dobival boljše gradbeni les, lanene izdelke in podobno. Za Ebbo je ta doba trajala po M. Matthiaeovem datiranju nekako od 2250—2000. Tedaj jo je zadela ponovna katastrofa. Za njo se začena staroasirska doba (2000—1650/1600) (= Mardih III). V prvih dveh stoletjih (ca. 2000—1800) so Ebbo utrdili z močnim obzidjem. Gradnje v mestu in umetniško dovršeni votivni predmeti v templjih pričajo še o velikem gospodarskem blagostanju. V nadaljnjih stoletjih se pa množijo znaki propadanja in nazadovanja. Ali je mesto uničil Hattušili I. ob svojih pohodih zoper Alep (Halpo) ali je to storil Muršili I. na pohodu zoper Babilon, moremo samo uganiti. Po letu 1600 stare Ebbe ni več. Mesto ni poseljeno. Graditelji priložnostnih utrdb skušajo izkoristiti ugodno strateško lego griča. Ne vemo, kdaj so popolnoma propadle v železni dobi (med 1200 in 535). Z nekdanjo Ebbo nimajo nobene zveze.

Geslo Isin je najobširnejše med mezopotamskimi mestnimi gesli (str. 181—182). To mesto je namreč postalo kar dvakrat središče političnega dogajanja v Babiloniji. Prvič se je to zgodilo, ko se je nezvesti Išbi-Erra leta 2071 — torej deset let pred koncem države tretjega Ura — osamosvojil in je ustanovil novo državo, v kateri je bil Isin glavno mesto; v njej so še dolgo prevladovala sumerske tradicije. V Isinu so s prepisovanjem starih sumerskih napisov rešili pozabe do-

bršen del starejšega sumerskega slovstva. Edzard je sestavil kronološki pregled vladanja vseh 15 vladarjev prve dinastije iz Isina (str. 182), podobno je J. A. Brinkman sestavil pregled 11 vladarjev druge dinastije iz Isina (str. 184). — Lipit-Ištar (1934—1924), peti vladar prve dinastije, je dal sestaviti zakonik še v sumerskem jeziku. Znatne fragmente s prologom in epilogo je Francis R. Steele objavil leta 1948 (in jih je leta 1965 dopolnil Miguel Civil). Najbrž je Lipit-Ištar izdajal zakonske določbe tudi v akademskem jeziku. Sčasoma pa je začela država v Isinu propadati. Njen glavni tekmeč, kralj Rim-Sin iz Larse, jo je leta 1793 uničil, ko je osvojil Isin. Od tega uspeha dalje je uvedel svojo novo ero. Ta je bila končana, ko je babilonski kralj Hammurabi leta 1786 osvojil Larso in tako obe bivši prestolnici vključil v svojo Babilonijo. Sam pravi, da je zopet združil razpršeno prebivalstvo Isina. Njegov sin Samsu-iluna se je moral boriti tudi z upornim Isinom in je končno dal podreti njegovo obzidje. V 19. letu Samsu-ilune (1731) se stari Isin v neki listini zadnjič omenja.

Nova doba je napočila za Isin po koncu kasitskega gospodarstva (ok. 1160). Stare zgodovinske tradicije so najbrž tako močno vplivale, da se četrta dinastija, ki je v Babilonu vladala od 1157—1026, označuje kot druga dinastija iz Isina.

Prvo dinastijo iz Isina obravnava D. O. Edzard (str. 181—183), drugo dinastijo pa (v angleščini) J. A. Brinkman (str. 183—189). On ugotavlja, da ni nobenega jasnega dokaza o kaki povezanosti te dinastije z mestom Isinom. Najbolj znan njen vladar je bil Nabu-kudurri-usur (= Nebukadnezar I. [1125 do 1104]), ki je osvojil Babilonijo elamskega gospostva; manj srečen pa je bil v bojih z Asirijo. J. A. Brinkman obravnava v svojem prispevku zaporedoma za kronološkim seznamom vladarjev druge dinastije, vire, politično zgodovino, politično in socialno organizacijo, kulturno zgodovino (»slovstvo je cvetelo in znanost ni bila zanemarjena« [187]); trgovina se nikoli ne omenja (189). V verstvu se razširja kult boga Marduka (Babilon) in boga Nabuja. V svojem zaključku J. A. Brinkman ugotavlja, da ta dinastija ni imela posebnih uspehov in razen kudurov ni zapustila večjih spomenikov. Pač pa ji je uspelo, da je ohranila enotnost države ter stare kulturne tradicije.

Arheološki prispevek h geslu Isin je napisal B. Hrouda (str. 189—192). Dandanes se kraj imenuje Išān Bahriyāt. Oddaljen je okoli 200 km od Bagdada, v zračni črti kakih 35 km od Nippurja (Nuffarja). Kot slabo do-

* Navedeno po *The Cambridge Ancient History* 3rd Edition, Vol. I. Part II. 1971 p. 999.

stopen je ostal dolgo neraziskan. Prvi ga je obiskal za nekaj ur v marcu leta 1924 pokojni St. Langdon; v kratkem poskusnem kopanju je naletel na opeke z imenom Nebukadnezarja II. Leta 1926 se je R. P. Dougherty ob neki svoji inšpekciji pomudil toliko, da je nabral med drugim tudi predmete iz 3. tisočletja. Končno se je univerza v Münchenu odločila, da je v letih 1973—1974 organizirala tri kampanje izkopavanj. V letu 1975/76 je sledila četrta. (Iz AfO 25, 1974/1977, str. 220 povzemam, da je leta 1977 bila že peta.) Vse je vodil arheolog B. Hrouda. O uspehih prvih treh izkopavanj je B. Hrouda skupno s sodelavci objavil obširno poročilo v Razpravah Bavarske akademije znanosti.*

Izkopavanja v Isinu so odkrila med drugim poleg maloštevilnih ostankov človeških okostij, 33 skeletov psov, ki so bili pokopani okoli leta 1000 pr. n. š. — Najdenih je tudi znatno število popisanih ploščic, ki segajo od predšargonske do novobabilonske dobe. Najbolj pomembno pa je odkritje Egalmah-a, templja boginje Gule. Ker doslejšnja izkopavanja kažejo, da je bil tempelj zgrajen na starejši stavbi, to dokazuje, da je Išbi-Er-ra izbral za svojo prestolnico že obstoječe mesto, ne pa da bi ga bil on ustanovil.

Da je Išān Bahriyāt naslednik antičnega Isina, je dognano šele nekaj let; je pa nekoliko sporno, po čigavi zaslugi. Edzard (str. 181, § 1) trdi, da je dokončno to dokazal J. N. Postgate (Sumer 30, 1974, 207—209); Hrouda pa ima za odločilno domnevo polkovnika K. Stevensona, ki sta jo nekoliko pozneje potrdila na podlagi vtisnjenih žigov na opeki A. T. Clay in S. Langdon.

Nadaljnje izkopavanje Isina je pomembno zlasti za to, ker bodo najdbe vsaj nekoliko izpolnile vrzel, ki je nastala v istodobnem Babilonu zaradi zvišanja nivoja talne vode.

Po abecednem naključju posega več gesel močno v Palestino, v njeno verstvo in njen zgodovinski razvoj. O tem pričajo gesla o nekaterih kraljih severnega izraelskega in judovskega kraljestva. Tako imajo lastna gesla kralji Jehoram (852—841), Jehu (841—814), Jehojakim (598—597); ta gesla je prispeval M. Weippert, o Jehoahazu pa D. J. Wiseman. — Nadaljnje geslo je Izrael in Juda (str. 200 do 208). M. Weippert začenja z razlago obojnega imena, nato jedrnat očitno razvoju od predzgodovinskih začetkov preko osebne unije za

časa Davida in Salomona do propada obeh kraljestev. Svoj očitni zaključki s perzijsko dobo.

— Za verstvo je najbolj pomembno geslo Jahve (o vokalizacijskih problemih besede prim. str. 249 s) (str. 246—253, M. Weippert).

— Za pojem božanstvo v imenih oseb je geslo 11. D. O. Edzard podrobneje navaja pri teh staro akadsko, amoritsko in ugaritsko pojmovanje (str. 46—48).

Arheološko sta posebno zanimivi gesli: Jeriho (str. 276—278, H. de Costenson) in Jeruzalem (str. 278—281, E. Otto). Jeriho velja za najstarejše mesto sploh. H. de Costenson sledi v glavnem periodizaciji na 14 obdobij, kakor jih je postavila nedavno umrla irska arheologinja Kathleen M. Kenyon v letih 1951—1960. Pri tem datira prvo fazo (Natufian) z okroglo 9000—8000, končuje pa s pozno bronasto dobo ok. 1400—1325. — Tudi E. Otto (str. 279) pričinja s predzgodovinskim Jeruzalemom, ki mu sledi bronasta doba. Za njo pride v Davidovem času izraelski Jeruzalem in končno še mesto, kakor je bilo pod perzijsko nadoblastjo. — W. Röllig je prispeval tudi geslo Joppe (Jaffa) (str. 281 s). Trdi, da se dá dokazati, da je bila tam naselbina že od petega tisočletja naprej. Za časa Hiksov je bilo mesto utrjeno, pozneje ga je uničil Ramzes II. in še pozneje pomorska ljudstva ob svojem preseljevanju.

Z mitološkega področja je najboljše geslo o ženski boginji (sum.) Inanni/ak. Ištar. Filološko geslo je obdelal C. Wilcke (74 do 87), njene upodobitve pa U. Seidl (87—89). C. Wilcke začenja s pisanjem njenega imena. Ta je konvencionalna, v starejšem času so jo najbrž imenovali Nin(n)ana (= gospodarica neba) ali Ninéanna (= gospodarica v Eanni, v tempeljskem delu mesta Uruka). V seznamih bogov se pojavlja na odličnem mestu, včasih ali na tretjem (Fāra) ali na četrtem mestu (Weidnerjev seznam, AfK. 2, 1924, 1 ss), da omenimo le najstarejša. — Tudi akadsko ime so prvotno izgovarjali *Eš-tár*. Tabela na str. 78 našteva 23 krajev, v katerih je imela svoje templeje. Zastavlja se vprašanje, ali je bilo to samo ena boginja ali je bilo več različnih boginj. Vzhodna domišljija si je živo predočevala, kako oblečena gre k Anuju ali v podzemlje. V mitih jo slikajo zdaj kot bojevit, gospodovalno, zdaj kot mlado ženo Dumuzija. Posebni odstavki govore o njenem javnem in zasebnem češčenju in o njenih svečnikih.

Znatno krajši arheološki del našteva najprej njena simbola. To sta bila sveženj trstja in (navadno) osmerokraka zvezda. Nato popisuje članek troje vrst njenih antropomorfnih upodobitev (87—89).

* Isin-Išān Bahriyāt I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1973—1974. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philos.-historische Klasse. Abhandlungen. N. F., H. 79. München 1977.

V tesni zvezi z mitološkimi predstavami je omeniti tudi Errov (ali Irrov) epos (166 do 170). Zložil ga je najbrž po letu 1000 Kabitili-Marduk, ki ima tudi lastno geslo (str. 284). On sam se v besedilu na peti plošči (V, 42) označuje kot *kasir kammi-su* kot avtorja »povezovalca ali usklajevalca«² svojih plošč. Irdi, da mu je vsebino bog Išum v spanju navdihnil. D. O. Edzard imenuje ep mojstrovino. Od besedila, napisanega na petih ploščah, sta druga in tretja plošča precej poškodovani. Ep opisuje, kako sta bogova Išum in Erra pripravila Marduka, glavno božanstvo v Babilonu, da jima je zacasno prepustil svetovno gospodstvo. Nastal je velik nered, ki se je po Išumovem prizadevanju končno polegel in se je tudi Erra pomiril.

V tej zvezi naj vsaj omenimo geslo o razlikovanju med bogovi dven skupin: *Igi-gu in Anunnakku* (str. 37—44). Pri Sumericah poznajo samo poslednjo in sicer le v literarnih tekstih. V akadskih virih sta pa obe skupini. *Anunnaku* so bili predvsem podzemeljski bogovi. To razlikovanje govori vedno o skupini, ne o posameznih bogovih. Geslo o sumerskem pojmovanju je napisal D. O. Edzard, geslo o akademskem razlikovanju pa B. Kienast. Oba omenjata, da gradita na dognanjih svojega učitelja pokojnega A. Falkenstein (str. 31; 44).

Iz hetitske mitologije je omeniti kačo Illujanka iz borbe med njo in Tešubom, božanstvom viharja (str. 60 s, H. Otten).

Med imeni bogov je tudi Inšušinak, glavno božanstvo mesta Suz (str. 117—119).

Kot majhen vpogled v vsakdanje življenje uvrstimo semkaj še geslo o lovu. S filološke (in zgodovinske) strani ga je obdelal W. Heimpel (str. 235), z arheološke pa L. Trümpelmann (236—238). W. H. omenja, da isti babilonski samostalnišnik *ba'iru* pomeni lahko lovca ali ribiča; hkrati pa opozarja, da tudi beseda *sed* pomeni v iraški arabščini lov ali pa ribolov. W. H. je svoja izvajanja o lovu tako razvrstil, da najprej (v § 1) govori o kraljevskih lovih, nato (v § 2) pa o poklicnem lovu. V himni v čast sumerskemu kralju Šulgiju (iz Ura III) se poveljujeta njegov pogum in spretnost, ki jih je pokazal pri lovu na leve, bivole, divje osle in najbrž divje prašiče. Zveri je ubijal s sulico in kolom; zank, pasti, puščic in lokov baje pri tem ni uporabljal. — Asirski kralji od Tiglatpilezarsja I. (1112—1074) do Šamši-Adada V. (823 do 810) so močno lovili bivole, leve, slone, divje koze, jelene. Ko je Aššur-nasir-pal II. (883—859) dogradil svojo palačo v Kalahu, je 70.000 povabljenih gostov pogostil med drugim s 500 jeleni in 500 gazelami. Lovske

uspehe so uporabljali tudi za prehranjevanje vojaških oddelkov. V Britanskem muzeju v Londonu vidimo na več reliefih upodobljenega Aššurbanipala, ko ubija leve.

Poklicni lovec se pojavlja že v Gilgameševem epu. Splošno ne vemo o njem mnogo.

Lovski prizori so upodobljeni na pečatnikih, večji na reliefih. Arheološki del gesla kratko označuje upodobitve lova, lovsko orožje, vrste lova, lovske parke in rezervate za divjačino, lovske daritve in končuje z naštevanjem lovske divjačine. Kraljevi lov je imel najbrž nekaj obredni značaj. Lov so večkrat zaključili z daritvijo v čast Sumuqanu, lovskega bogu.

Geslo o žuželkah (insektih) je W. Heimpel podrobno obdelal (105—109). V dvojzicni zbirki plošč *h a r-a = hubullu* je našel 132 vrstic živalskih imen, ki so povečini imena žuželk. Vendar tam ni nobene splošne besede ne za insekte ne za hrošče. Nato W. H. obravnava škodljive žuželke, za njimi kobilice. Naštevja prošnje ljudi za pomoč zoper različni mrčes (107). Nato govori o uporabljanju nekaterih žuželk pri prehrani. Žuželke (mravlje, molji) utegnejo napovedovati srečo ali nesrečo. Kratko omenja uporabljanje žuželk v zdravlilih ter magičnih pripomočkih, dalje v mitologiji, v primerjavah, v osebnih imenih in umetniških upodobitvah.

Geslo o intarzijah (okrasnih barvnih vložkih) je napisal M. C. De Graeve (str. 119—124, v angleščini). Ločeno obravnava obe skupini. Svoja izvajanja osvetljuje s konkretnimi primeri.

Pravnega zgodovinarja zanimajo s civilno-pravnega področja predvsem gesla: *ilku, imitu* in *incest* (= krvoskrustvo).

Beseda *ilku(m)* (53—59, B. Kienast) je izpeljanka od glagola *alaku(m)* = »hoditi, služiti, opravljati uslužnosti«. Po CAD (= Assyrian Dictionary, Chicago, za črki I in J. 1960, str. 75) pomeni v stari babilonski dobi tisto zemljo, ki jo je kralj prepustil v obdelovanje posameznim ljudem ali skupinam ljudi, nikakor pa ne mestom ali vsem. *Ilku* lahko pomeni tudi uslužnosti, ki jih je uživalec moral za to opravljati, lahko pa pomeni tudi delež pridelkov, ki ga je moral odajati kralju kot odmeno za izkoriščanje prepuščene zemlje. Po svoji velikosti so bila taka zemljišča zelo različna (od 6,5 ha do 19,5 ha in celo do 45,5 ha). Prepuščenega zemljišča uživalec ni smel odsvojiti (redke izjeme naštevajo § 40 Hammurabijevega zakonika). — V huritskem mestu Nuzi, kjer je bila zemljiška lastnina podedljiva, ni je bilo pa mogoče kupiti, so si pomagali z navideznimi posinovitvami. Odsvojitelj je kupca po-

sinovil in mu je kot namišljenemu dediču prepustil zemljišče; od posinovljenca pa je namersko kupnine prejel darilo (*qišum*). Brezmena *ilku(m)* od odsvojenega zemljišča je pa moral doslejnjši zavezanec še naprej opravljati. — Ker za *ilku* ni bilo nobenega sumerskega izraza, sklepamo, da je ta pravni lik nastal v babilonskem pravu.

Geslo *imittu* je obdelal H. Petschow (68 do 73). Ta mnogoznačna beseda pomeni predvsem dajatev (v srebru ali v deležu pridelka ali kot zakupnina združena z obveznostmi obdelovanja; zlasti pri datelnjovih palmah), ki jo uživalec daje za izkoriščanje prepuščenega zemljišča.

Kriminalni pojem krvoskrunkstva (incesta) je obdelal H. Petschow (str. 144—150). Antični dejanski stan tega delikta primerja z določbami v moderni nemški kazenski zakonodaji. Nato kratko vzporeja njegovo kazensko presojo po Hammurabijevem zakoniku, po hetitskih zakonih ter raznih literarnih tekstih. Presenetljivo je, da je precej zamegljena v kazenskem pravu srednje asirske dobe.

Več kakor za civilno in kazensko pravo nudijo pravnemu zgodovinarju gesla, ki posegajo v notranjo državno pravno ureditev. Na prvem mestu je tu omeniti geslo o hetitskih službenih instrukcijah. Obdelal ga je prof. Einar von Schuler (str. 114—117), ki najbolje pozna to materijo, saj je leta 1957 objavil knjigo: *Hethitische Dienstanweisungen*. AfO. Beiheft 10. Graz (prim. zlasti str. 56—59). V veliki hetitski državi (nekako 1380 do 1200) so hetitski vladarji s posebnimi precej podrobnimi predpisi skušali doseči, da bi visoki državni funkcionarji predvsem ostali njim in Hetitski državi zvesti ter da bi vestno izpolnjevali svoje obveznosti. Posebno poučni so bili predpisi za poveljnika mejnega ozemlja (*bēl madgalti*). Skrbeti je moral predvsem za javno varnost nasproti sovražni tužini. Obenem je moral doma skrbno nadzirati, da je bilo v posameznih utrjenih mestih vse pripravljeno za obrambo. Vrh tega je moral omogočiti vsakomur, da je na posebni sodni skupščini lahko dosegel svojo pravico. Zanimivo je, da so za taka navodila uporabljali podobne besede, kakor za državne pogodbe.

Geslo o intronizaciji je prispeval prof. J. Renger (str. 128—136). Tu ne bi ponavljal vsega, kar je bilo povedano v ZČ 31, 1977, str. 538. J. Renger zasleduje to vprašanje od tretje dinastije v Uru preko starobabilonske prehodne dobe (Isin-Larsa) in stare babilonske dobe do srednje in nove asirske dobe ter ga končuje z novobabilonsko dobo. Splošnih enotnih predpisov ni bilo, pač pa je

praksa to vprašanje nekako stalno uredila.

Geslo o investituri sta skupno obdelala R. Caplice in W. Heimpel (139—144). Investitura jima pomeni podelitev uradnih insignij tistemu, ki nastopi kako dostojanstvo. Sumerški in akadski viri poznajo investituro vladarja visokih duhovnikov, kraljevih uradnikov in mitološko med bogovi. Najbolj je izpričana prva. Poškodovano besedilo srednjeasirskega rituala povezujejo mnogi z investituro. Pred kraljem odložijo najvišji dvorni uradniki svoje uradne insignije in s tem odložijo svoje funkcije. Kralj jim jih nato vrne. Nekaj podobnega se je vršilo ob novoletnem prazniku v Babilonu. Veliki duhovnik (*urigallu*) je odzvel kralju žezlo, prstan, orožje in krono. Udari ga po licu, potegne za ušesa. Ko je kralj zagotovil, da ni krivo ravnal, mu je veliki duhovnik vse insignije vrnil. — Na posebni tabeli (str. 142 s) je za 36 vladarjev (od Eannatuma do Nabonida) povedano, kateremu božanstvu je vladar pripisoval svojo postavitev in katere vladarske insignije je takrat prejel (krono, žezlo ali palico, v Asiriji tudi orožje). Tudi za bogove so potrdili, da so višji opravili investituro za nižje (144).

Geslo o insignijah je prispeval J. Krecher (109—114), ki pravilno poudarja, da je glede tega skoro vse precej nejasno.

J. Krecher je dalje obdelal tudi geslo »interlinearne bilingve« in drugačne tipe bilingv (str. 124—128). Gre za tekste, ki so istočasno ohranjeni v sumerskem in v akadskem jeziku. O bilingvah med vrstami govorimo, kadar je med dvema vrsticama prvotnega besedila uvrščen prevod. Najprej naštevava osem raznih tipov, nato govori o notranji strukturi bilingve. Posebno zanimiv je zgodovinski pregled. Sledi odstavek o prevodih in končuje s problemi, nastalimi v pozni stari babilonski dobi.

Geslo o itinerarjih (potopisih) je prispeval D. O. Edzard (216—220). Potem ko je podal široko asiriološko opredelitev, navaja najprej konkretne primere: sumerski potopis (najbrž iz Ura III), dva starobabilonska in en hudo poškodovani novoasirski potopis. Kot sestavine v drugih tekstih navaja šest itinerarjev, končno pa še tri primere iz literarnih tekstov. — Pri Hetitih (H. Otten, str. 220) samostojnih potopisov ni, pač pa so vključeni kot sestavine v oraklih in prazniških tekstih.

Geslo o inventarjih (136—139) sta prispevala D. O. Edzard in K. Veenhof. Sumerškega ali akadskega izraza za inventar ni. Obravnavata različne vrste: preprosto naštevavanje ali pa sledi za naštevanjem pojasnilo, ki obrazloži popisovanje; včasih je inventar sestavina drugega pravnega posla (prim. li-

stino o doti ali podaritvi). Končno je ome-njen asirski »lekarniški inventar«.

H. Hunger je zgodovinarjem zelo ustregel z geslom »Koledar« (297—303). V Mezopotamiji je negotovost nastajala zaradi računa-nja po luninih mesecih; tako je dvanajst mesecev pomenilo 354 dni. Po potrebi so vrivali prestopne mesece. Zato smo avtorju hvaležni, da je objavil ustrezne podatke za čas Ura III, za starobabilonsko dobo, za Asirijo, za Eblo, ahamenidsko dobo, Nuzi in Alalah.

Preke novih problemov vzbuja geslo Kal-du (Kaldejci) (291—297), ki ga je obdelal W. Orthmann. Kaldejo označuje (291) kot »semitsko prebivalstvo v Južni Babiloniji, o njem govorijo izza začetka 9. stoletja«. Ali so Kaldejci različni od Aramejcev? Virov za to raziskovanje je skrajno malo: samo nekaj osebnih in krajevnih imen je ohranjenih. Ime-ni Kaldeja in Kaldejci se pojavljata od Aš-šur-nasir-pala II. (883—859) dalje v asirskih kronikah in kraljevskih napisih, pisanih in podobno. Vsaj v začetku 7. stoletja so ozem-lja Kaldejev za državnice s svojimi mesti, utrdkami in vasm. Za Senaheriba je bilo 88 utrjenih mest in 820 malih mest. Zanimivo je, da se člani kaldejske dinastije (od Nabopolassarja do Nabonida, t.j. od 625 do 539) sami nikoli ne imenujejo Kaldejce. Pač pa je v klasični dobi beseda Kaldeja postala sinonim za Babilonijo.

Preko mezopotamskih mej sega geslo »In-dogermani« (90—96). Avtorica, hetitologinja Annelies Kammenhuber se tu bavi ponovno z rekonstrukcijo »praindogermanske« z upoštevanjem hetitske kot najstarejšega in-dogermanskega jezika kakor tudi toharščine, znane od 7. stoletja po n.š.

Naravnost zunaj prednjeazijskega okvira bralca povede geslo o kulturi v dolini Indusa (96—104), ki ga je obdelal H. Kühne. Gre za primeroma kratko informacijo.

Gesli o predzgodovini Irana (151—154) in Iraka (154—158) je prispeval H. J. Nissen. Obakrat začenja z zemljepisnimi in klimatič-nimi razmerami. Iran označuje kot deželo velikih nasprotij v reliefu in klimi; v Iraku pa je pomembno, kako daleč dež dovolj na-maka obdelovalno zemljo. Za fazo nabiranja živeža sledi faza njegovega pridelovanja in zgodnjih naselitev. V Iraku pride po letu 3500 doba prvih velemest. Mesto Uruk je bilo leta 3500 še velika posamična naselbina, okoli leta 3200 že velemesto.

Doslej smo v zvezi s filološko presojo nekaterih mest (Isin, Ebla, Jeruzalem) upo-števali tudi arheološke vidike. V naslednjih primerih bomo kratko navedli gesla, ki so po

svoji vsebini skoro samo arheološko podana.

Z ozemlja države Urartu, kolikor pripada Sovjetski zvezi, in sicer njeni SS Republiki Armeniji, je iz obravnavanih sešitkov ome-niti dvoje pomembnejših najdišč.

Prvo tako je Ir(e)buni (ali Er(e)buni), nekdanja urartajska trdnjava na 65 m visokem griču Arin-berdu na robu sedanjega mesta Jerevana. Sistematična izkopavanja vodi od 1950 naprej zelo uspešno K. L. Hovhannisjan po nalogu Akademije znanosti SSR Armeni-je, od leta 1952 še s sodelovanjem Puškino-vega muzeja za upodablajoče umetnosti v Moskvi in Armenskega varstva spomenikov. (M. Salvini, str. 159—161.)

Drugo pomembno najdišče je Jarim Tepe (str. 261—266). Obdelal ga je P. P. Vértessalji. Na vsakem bregu potoka 'Abra so po trije griči. Od teh sta Rauf Munkačev in Nikolaj Ja. Merpert v letih 1969—1976 v osmih kampanjah po naročilu Sovjetske akademije znanosti prekopala zlasti prvi in drugi grič. Od leta 1973 je njuna dognanja dopolnjeval še Nikolaj Bader s svojimi izkopavanji na 2 km oddaljenem griču Sotto.

Na griču Jarim Tepe, št. 1 so dognali dvanajst oziroma trinajst plasti. Od prve do sedme plasti je tamkajšnja keramika zelo podobna keramiki iz Hassūne I in II. — Grič Jarim Tepe, št. 2 ima devet plasti, ki (do II?) pretežno ustrezajo srednji halafski dobi. Pojavljajo se pa tudi nekatere novosti, poleg geometrijskih motivov so to štirilistni cvetovi, malteški križ. V arhitekturi prevla-dujejo na prvem griču četverkotni stano-vanjski prostori, na drugem griču pa so okrogli (tholoi). — Zdi se, da so prvi grič od halafske dobe naprej prebivalci drugega griča uporabljali za pokopališča, vendar so tam v VIII. in VII. plasti ohranjeni sledovi sežiganja, zlasti otrok. Glave odraslih so pokopavali zunaj mestnega obzidja. Prebivalci obeh gričev so bili tudi poljedelci, poleg tega pa predvsem živinorejci. Med obema gričema ni nobene povezave. Pač pa se zdi, da ima šesti grič enako blago iz Hassune, kakor je v prvem. Obratno je na drugem in tretjem griču opaziti mnogo drobcev iz Ha-lafa in Ubaida.

Poleg teh naj bodo kratko navedena še nekatera manjša najdišča.

Za Iblis, Tell-i (= Vražja razvalina), 80 km južnozahodno od Kermāna v Iranu (str. 20—24) je J. Caldwell leta 1966 dognal osem oziroma devet plasti (od 0 do VIII). Plasti III—0 so istodobne z Ubaidom I—II in zgodnjim Urukom. V prvi plasti so našli grobo, z roko oblikovano, neposlikano in slabo žgano keramiko. Četrta plast se ujema

z obdobjem Uruka v Mezopotamiji. V drugi plasti so tako obilni sledovi o topljenju bakra, da M. R. Sarraf domneva, da so izdelke (npr. žebelje) izvažali (21).

Vas Ibrāhim Bājis (str. 22 s), okoli 55 km oddaljena od Altin Köprü, je obdana od 440 m dolgega do 5 m visokega obzidja. Poseljena je bila v dobi Ubaida in Halafa. Angleško-iraški izkopavalci so odkrili v severno-vzhodnem delu kraja malo svetišče, ki so ga gradili od 9. do konca 7. stoletja v štirih gradbenih fazah.

V bližini naselja Ibrah Kahirja je grič z drobič predzgodovinskih obdobji; najpoznejši kosi so iz 3. tisočletja.

Za splošno orientacijo je jako koristno pregledno geslo o arheološkem stanju v turškem vilajetu Içel z glavnim mestom Mersinom. Tabela navaja dvajset najdišč obenem z literaturo in označbo periode (od neolitika do železne dobe) (W. Orthmann, 24—27).

Velik hetitski spomenik, ki ga imenujejo Iflatun Pinar, je ohranjen v Pizidiji. Zgrajen je iz velikih kamnov v terasah. Njegova fasada je dolga 7 m, visoka 4,2 m. Odkril ga je W. Hamilton leta 1937 (33—36; Kurt Bitel).

Geslo Ilica (str. 50, W. Orthmann) se imenuje po enakoimenski vasi v vilajetu Ankari. Izkopavanja na poseljenem severnem griču so leta 1964 ugotovila pet plasti, četrta med njimi je bila starohetitska. — Južno od vasi je pokopališče. Na njem so v posebnih posodah zbrani pepel in kosti od kakih 130 žarnih grobišč. Poleg grobov pri Osmankayisi-ju pri Bogazköy-u je to edini arheološki dokaz, da so na hetitskem območju mrtvece sežigali, kakor o tem poroča besedilo tekstov.

Inandik je vas, ki je okoli 109 km severovzhodno od Ankare v severni Notranji Anatoliji. Na griču so ohranjeni ostanki najbrž nekega templja iz starohetitske dobe. Poleg tempeljskega modela in še nekaterih predmetov so tam leta 1966 našli starohetitsko darilno listino (W. Orthmann, str. 74). Objavil jo je turško in nemško Kemal Balkan. Ankara, 1973.

Isma'ilābād je vas, oddaljena kakih 75 km od Tehuana (P. Calmeyer, str. 193 s). Obdaja jo več gričev z neolitsko, halkolitsko in drugo keramiko. Ing. A. Hakemi je v letih 1958 in 1959 preiskoval vzhodno od vasi grič Muşelan. Ugotovil je tri nivoje s tremi fazami keramike.

Geslo o Jahja Tepe, ki se nahaja 225 km južno od Kermāna v Iranu, je prispeval P. Calmeyer (str. 240—244). Ta grič je bil odkrit leta 1967, od leta 1968 naprej ga je C. Lamberg-Karlovsky v sedmih kampanjah

izkopaval. Na posebni tabeli na 242. strani je ponazorjeno, kako se posamezne od 19 gradenj v šestih plasteh ujemajo s splošnim razvojem na vzhodu in na zahodu, ki sega od petega tisočletja preko Džemdet Nasrja, železne in ahamenidske do pozne parthske dobe (pred letom 400 po n. š.). Posebnosti tega najdišča se kažejo v slogu valjastih pečatnikov; v ploščah, ki so obojestransko pokrite z reliefi, in v orodju iz kamna.

Geslo o Tepe Janik, oddaljenem okoli 30 km od Täbriza v Iranu, je napisal P. P. Vértessalji na str. 258. Izkopavanja angleških arheologov so tam odkrila naselitvene plasti iz poznega neolita, halkolita, iz zgodnje bronaste in železne dobe. Za ta grič so v starejši dobi značilne štirioglate hiše, zgrajene iz opek iz gline, ter okrogle gradnje iz bronaste dobe. Pričajo nam o prostorni razsejlosti pastirskega prebivalstva med gorovjema Taurusom in Zagrosom. Njegovi sledovi segajo od Palestine preko severne Sirije, jugovzhodne Anatolije, severnega Iraka tja do severozahodnega Irana.

Geslo o telu al-Jahūdija, 31 km oddaljenem od Kaira, je napisal S. Mittmann (na str. 244—246). Grki so to mesto, ki je bilo zaradi svoje lege strateško izredno važno, imenovali Nathó, v helenistični dobi pa Leontopolis. Tel so odkrili leta 1825, od leta 1880 naprej so tam kopali mnogi sloveči arheologi (Brugsch 1880; Naville in Griffith 1887; Flinders Petrie 1905—1906; du Mesnil du Buisson 1928; Adam 1951—1952) vendar neusklajeno in metodično nezadovoljivo. Najdbe so pomembne predvsem za egiptologe (kipi Ramzesa II. in drugi) ter za judovsko versko zgodovino (okoli leta 160). Ime tela se je ohranilo tudi v označbi posebne keramike.

Viktor Korošec

*Josef Keim-Hans Klumbach, Der römische Schatzfund von Straubing. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München *1951. 46 tábel ilustracij.*

Leta 1950 v Straubingu, rimskem Sorviodurumu, odkopani rimski »zaklad« je vzbudil pozornost zlasti zavoljo velikega števila rimske paradne oprave, ki je tedaj prišla na dan. Okoliščine in vsebino najdbe je že leta 1951 opisalo poročilo Jos. Keima (MBV 3), ki je zdaj pred nami v drugi izdaji. Najdene predmete je opisal H. Klumbach, ki je drugi izdaji dodal tudi bibliografijo o rimskih paradnih opravah in posebej še o straubinski najdbi. Kastel Sorviodurum je bil važno rim-